

МОДЕЛЬ ОБРАЗУ ПРАВИТЕЛЯ В «ІСТОРІЇ РУСІВ»

У статті аналізується модель образу правителя у завершальному творі барокової історіографії «Історія Русів». Наголошується на тому, що ця модель реалізується через образи Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Підкреслюється, що головна світоглядна риса представленого у творі державного лідера – ідея незалежності України. Це тип українського національного керівника, який виступає носієм поглядів і світоглядних позицій самого автора.

Ключові слова: модель, образ правителя, «Історія Русів», барокова історіографія, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, образ автора.

Burlaca D. The model of the ruler's image in the «The history of Rus». In this article the model of the image of ruler in the late historical work of Baroque «The history of Rus» is analyzed. It is underlined that this image is realized through images of Bogdan Hmelnytskyj and Ivan Mazepa. The general outlook of the state leader in the work is the idea of the independence of Ukraine. It is a type of the Ukrainian national ruler, that represent positions of the author.

Key words: model, the image of the ruler, «History of Rus», Baroque historical works, Bogdan Hmelnytskyj, Ivan Mazepa, image of the author.

Бурлака Д. Модель образу правителя в «Истории Руси». В статье анализируется модель образа правителя в заключительном произведении барокковой историографии «История Руссов». Подчеркивается, что эта модель реализовывается через образы Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы. Акцентируется, что главная мировоззренческая черта представленного в произведении государственного – идея независимости Украины. Это тип украинского национального предводителя, который выступает носителем взглядов и мировоззренческих позиций самого автора.

Ключевые слова: модель, образ правителя, «История Руссов», барокковая историография, Богдан Хмельницкий, Иван Мазепа, образ автора.

Постановка проблеми. Українська барокова література, зокрема літописна, витворила свою модель образу правителя – національну за характером, патріотичну за місією і покликанням. Створена мистецтвом слова інтерпретаційна модель лідера відіграла ключову роль у становленні ідеї української державності та виробленні державницького спрямування її письменства.

Незважаючи на вагомий роль моделі образу правителя у розвитку української літератури, її специфіка та особливості структурної будови до цього часу залишаються мало вивченими. Відтак, у цій статті ставиться проблема аналізу моделі образу правителя в «Історії Русів» з огляду на її особливості, специфіку реалізації та відтворення у певних образах.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти цієї теми вивчали О. Бердник, М. Грушевський, Я. Дзира, М. Костомаров, Я. Мишанич, Д. Наливайко, О. Оглоблин, В. Шевчук та ін. Зокрема, О. Бердник досліджувала особливості тексту твору [1], М. Грушевський – специфіку його історичної місії [2], Я. Дзира акцентував на системі образів, постаті автора [3]. М. Костомаров вивчав історичну основу пам'ятки та специфіку її художнього змісту через аналіз образів [5, 6]. Я. Мишанич звертав увагу на ідейно-тематичний спектр твору [7]. Д. Наливайко досліджував значення твору для утвердження ідеї козацької державності [9], І. Франко розглядав «Історію Русів» у контексті тогочасного літературного

процесу [11, 12]. В. Шевчук вивчав історію твору, проблему його авторства, художню специфіку та систему образів [13, 14, 15, 16]. Відтак, новизна нашої статті полягає у визначенні особливостей моделі образу правителя у завершальному творі барокової історіографії «Історія Русів», що до цього часу є питанням не вивченим.

Мета статті полягає у визначенні специфіки, місії, реалізації образу українського керманіча часів занепаду Козацької держави та початку доби національного відродження України. Зокрема, наголошується на моделі образу правителя саме часів Гетьманщини, оскільки вона є домінуючою в концепції автора, спрямованій на утвердження ідеї державності та гетьмана як її носія.

Виклад основного матеріалу. Центральні й консолідуючі постаті «Історії Русів» – гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Перше, що визначає суть образу Хмельницького, – це власне пояснення причин початку польсько-української війни ним самим: «Ми підняли зброю не задля користолюбства якого або порожнього марнославства, а єдино на оборону вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших [...] Поляки [...] все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого» [4, 104]. А в універсалі Б. Хмельницького наголошується, що поляки «обернули і честь Козацьку в нечестя» [4, 112]. Таким чином, автор відразу наголошує на національній причині протистоянь, що визначає постать гетьмана як загальнонаціональну і загальнонародну. Хмельницький втілює ідеал лідера, який перший виступив за відновлення того суверенітету, який Україна мала до Берестейської унії. Тут незалежність церкви і держави є поняттями тісно між собою пов'язаними і навіть взаємозамінними. Для автора Хмельницький символізує тип ідеального правителя, носія ідей народу і виконавця Божої волі, він відстоює інтереси України у її міжнародних зв'язках із державами-сусідами. Так, послам турецьким він сказав: «Союз і дружбу я готовий тримати зі всіма народами і ніколи їх не знехтую [...] вибирання ж народом протекції, коли вона йому потрібна буде, залежить від його доброї волі, спільної поради та вирішення» [4, 141].

Виходячи з історичних і культурних реалій України у XVIII ст., автор «Історії Русів» осмислює ті обставини, в яких Б. Хмельницький мав зробити вибір на рахунок укладення пактів України з певною державою. Він заперечує ідею польської протекції, а козак Іван Богун виступає проти союзу з Москвою. Урешті автор робить висновок про те, що для України союз із росіянами і мусульманами є небезпечний. Аргументом на користь цього літописець називає повну несумісність російського і мусульманського світів із русько-українським. Автор мислить як європеєць, котрий прагне бачити свою державу і, відповідно, її правителя серед європейських. Він творить об'єктивну модель образу керманіча, виходячи з тогочасних історичних обставин. Літописець пояснює, що Б. Хмельницький уклав союз із Москвою, опираючись на тому, що ця держава – єдиновірна й одноплемінна. Проте позиція літописця не збігається з поглядами гетьмана. Хоч гетьман і зробив саме вибір на користь Росії, проте у баченні автора «Історії Русів» він постає як відданий патріот України, захисник народу. Цей крок він зробив тому, що розумів безвихідність тогочасної політичної ситуації. Фактично, автор виправдовує вибір гетьмана, інтерпретуючи його як заручника обставин.

Яскравою характеристикою Хмельницького у літописі є його передсмертна промова, де проголошено анафему тим, хто повстане проти Батьківщини, піде на русів-українців із метою їх полонити. Він радить козакам «не занепадати, в разі потреби, на мужності і подвигах військових, тримаючись завше одностайної згоди і братерської дружби, без чого ніяке царство і ніяке суспільство стояти не може» [4, 188]. Літописець

визначає роль Б. Хмельницького в історії України і після його смерті, показуючи той розбрат на Русі, що виник потім.

Для підкреслення суті образу Богдана Хмельницького, автор подає інші образи. Так, постаті Юрія Хмельницького літописець надає характеру носія ідеї «неутральства», тобто незалежності України. Проте у тут спостерігається велика історична помилка, адже насправді творцем і носієм цієї ідеї був гетьман Петро Дорошенко. У тих негараздах і бідах, які виникли в Україні після смерті Б. Хмельницького, автор звинувачує московських воєвод, російські війська та їхні порядки. Критично він ставиться і до української шляхти, яка прагнула до багатства і забула про політичні інтереси. Модель образу Петра Дорошенка в інтерпретації автора «Історії Русів» є досить негативною через пропольські орієнтації гетьмана.

Суто негативний характер має модель образу російського царя Петра I, насамперед через його загарбницьке ставлення до України. Автор наводить історичний факт про те, як Петро образив гетьмана Івана Мазепу, прилюдно ударивши його по щоці за незгоду українця перебудувати державні структури Малої Росії на зразок Московських. Загалом літописець творить глибоку за своїм характером модель образу І. Мазепи, наголошуючи, що український народ не зміг усвідомити і зрозуміти дійсних намірів свого гетьмана, тому не підтримав його повстання. Таким чином Мазепа виступає носієм ідеї незалежності України – визначальною для автора літопису. Це є найвищою характеристикою для образу державного лідера. В уста Мазепи автор вкладає ідеї заперечення деспотизму й абсолютної царської влади. Для Мазепи Петро I – цар-носій необмеженої влади, деспот щодо українського народу, його поневолювач.

Маніфестом образу І. Мазепи-лідера є його промова про безчинства, яких зазнала Україна з боку Росії, тут звучить відкрита критика насильств, учинених російськими військами в Україні. Оцінюючи війну між Росією та Швецією, Мазепа висловлює своє чітке переконання у тому, що у разі перемоги Швеції Україна отримає незалежність, а Москви – буде нею поневолена. Визначальним для образу Мазепи є його прагнення домовитися зі шведським королем щодо тих прав України, які вона мала у добу київських князів, як вільна держава. На думку Мазепи, Росія не дасть цього українському народові, адже навіть «уряд, першість і сама назва Русі від нас до них (росіян – Д. Б.) перейшли» [4, 204].

Промовистим у літописі є детальне змалювання в «Історії Русів» помсти Меншикова за так звану «зраду» Мазепи. Автор наголошує, що долю Батурина розділила більша частина земель Малоросії, «загони війська царського [...] палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним» [4, 262]. Натомість про шведів він пише прихильно: «Вступ шведів у Малоросію зовсім не схожий був на навалу неприятельську, і нічого він в собі ворожого не мав, а переходили вони села обивательські і нові їхні, як скромні мандрівники, не займаючи нічиєї власності і не чинячи усіх тих бешкетів, свавільств та всякого роду безчинств, що свої війська звичайно чинять по селах під титулом: «Я – слуга царський!» [4, 264]. Це ще одна позитивна характеристика Мазепи.

Наступним важливим образом в «Історії Русів» є постать гетьмана Павла Полуботка – співзвучним із постаттю Мазепи. Зокрема політична місія Полуботка, його арешт і промова перед Петром I. Фактично це є політичним маніфестом «Історії Русів», де сконцентровано домінуючі ідеї літопису. А носієм їх є Полуботок, який просив царя помилувати Україну, не обтяжувати її нестерпними податками й утисками, дозволити обирати собі самим гетьмана, дотримуватися угод, укладених Б. Хмельницьким. Про-

те за це Полуботка і його однодумців було названо зрадниками і кинуту у в'язницю. Фактично Полуботок є послідовним носієм ідеї незалежності України, яку він наважився озвучити Петру I, а також український керманіч виступив проти тиранії, за право кожного народу мати власну державу. Полуботок говорить: «Правота і лагідність, суд і милість єдине добро для всіх Монархів світу цього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зерцало царям і володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні» [4, 286–287]. Фактично модель образу П. Полуботка є для літописця втіленням ідеального правителя. Він наважився відкрито сказати Петру I, що його політика суперечить демократичним європейським критеріям, бо «ти, о государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше [...]. Провина на нас стягувана, є лише повинність наша, і повинність свята, у всіх народах так шанована, а жодним чином не законопреступна і до осуду не належна. Ми просили і просимо іменем народу свого про милість до отчизни нашої, несправедно гнаної і без жалю плюндрованої, просимо поновити наші права і привілеї, урочистими договорами затверджені, що їх і ти, о государю, декілька разів потверджував» [4, 286–287].

Таким чином автор літопису протиставляє два типи правителів – азіатського, який утілює Петро I, та європейського, який символізує Павло Полуботок. На думку літописця, «поневолювати народи і володіти рабами та невільниками є справа азіатського тирана, а не християнського монарха, який мусить славитися і на правду бути верховним батьком народів» [4, 287–288]. Загалом створена автором «Історії Русів» модель образу українського правителя свідчить про те, що він був політично освіченим діячем. Через цю модель він представив суспільно-політичні, культурні, церковні, духовні інтереси й позиції патріотично налаштованої тогочасної української інтелігенції. Для такого правителя характерним є послідовне відстоювання ідеї незалежності України, виявлення протестів проти кріпацтва, будь-якого деспотизму, урядових чиновників, які порушують закони [4, 165, 220, 229]. В уста українських правителів автор укладає слова проти безчинств і насильств російських військ на теренах України, а також супроти релігійної нетерпимості, панування одного народу над іншим, адже всі нації рівні та мають право на свою державність. Автор літопису ставить риторичне запитання: «Яка винагорода належить за кров народу руського, пролиту від гетьмана Наливайка до сьогоднішнього дня і пролиту великим потоками за те єдине, що шукав він свободи чи ліпшого життя у власній землі своїй і мав щодо того замисли, властиві всьому людству» [4, 213]. Фактично ця теза втілює головну ідею «Історії Русів», а це – право кожного народу будувати власну незалежну державу. Просвічені правителі визнають, що це право є природним і закономірним. Такі державні керманічі – демократичні за своїми поглядами, оскільки розуміють, що насилля і тиранія – короткочасні, впадуть, адже не зміцнені згодою і взаємними інтересами з народом. Так, для світогляду Богдана Хмельницького й Івана Мазепи притаманною є позиція про те, що народ має право вести боротьбу проти тиранії, зокрема іноземної.

Для представлення своїх власних поглядів автор творить модель образу гетьмана Б. Хмельницького. Саме він виступає носієм ідеї про те, що кожен народ у світі покликаний захищати національне буття, свободу і власність. Б. Хмельницький неодноразово наголошує на тому, що вимушені клятви не триватимуть довго, адже Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом і марно користався для того його іменем [4, 63–64]. Слід зауважити, що ці слова гетьмана, як і багато інших, є історично доведеним фактом.

Швидше це елемент моделювання автором образу правителя – репрезентанта ідеї Незалежності України. Український народ, в інтерпретації автора «Історії Русів» та його улюблених героїв, є «нацією малоросійською». Гетьмани свідомі того, що у тих політичних обставинах Україна не мала достатньо своїх сил для того, щоб відстоювати незалежність. З огляду на це Б. Хмельницький і виступав за протекторат іншої держави над Україною. Автор наголошує, що старі козаки наполягали на московській протекції через те, що росіяни – єдиний православний народ. Натомість молоді козаки були проти такої позиції, говорячи, що «з'єднатися з таким [...] народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я». А духовенство також застерігало народ від такого шляху, бо «народ, що живе з ними (росіянами – Д. Б.), доведений буде до такої бідності, що вбереться у рогожі і під рогожі» [4, 98]. Автор «Історії Русів» вкладає в уста своїх героїв думку про те, що віра українців та росіян не є тотожною, оскільки «вся віра в них складається в розбиранні образів та хрестів, і який із них ліпший, той і достойніший до пошанування і сильніший до людської помочі» [4, 99].

Посередництвом представлених моделей правителів автор «Історії Русів» наголошує, що український народ «був самостійний і самодержавний із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діями та війнами. Та перше нашестя і спустошення татарське з ханом своїм Батием завело його в протекцію литовську, а потім у з'єднання з Польщею. Це з'єднання розрушили самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, та свободу і вольність народну відновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності» [4, 135–136]. Характерною рисою для моделі образу правителя в «Історії Русів» є його ставлення до української шляхти. Автор пише: «Те шляхетство, будучи завжди в перших чинах та посадах у Малоросії і в її військах, підводило під уряд її численні міні своїми підступами, контрактами і частими зрадами і введеннями їх у підозру, недовіру і в найбільш тиранські за те муки, які чинив над ним за недоглядом верховний уряд, адже в сій замішанині, неладі і побоїщах у Малоросії, що були після Хмельницького, вони-бо й були причиною; хоч і які ховані були їхні сітки і підступи від народу, але він взяв винуватих, кількох знищив» [4, 120]. Власне, правитель в «Історії Русів» як ідеальний тип державного керманіча стоїть на позиціях незалежності та лібералізму. В його інтерпретації, лідер нації повинен відстоювати і виражати інтереси всього українського народу, а не тільки еліти. Це репрезентує демократичний характер загальної моделі образу правителя в «Історії Русів», глибоку гуманістичну спрямованість його світоглядних засад.

Автор через образи правителів досить часто висловлює своє негативне ставлення до термінів «Україна», «український». Це зумовлено тим, що для русько-українських правителів Русь і руси – це питомі назви України та її споконвічних мешканців. Відтак, і Хмельницький, і Мазепа твердо переконані у тому, що ці назви були забрані в українців, підступними політичними методами перейняті та узурповані Московією. На думку автора «Історії Русів», що відображено в його моделях образів правителів, термін «Україна» був накинутий поляками, хоча це помилка, адже ця назва вперше зустрічається у Київському літописі під 1187 роком.

Висновки. Загалом же витворена в «Історії Русів» модель образу правителя має епохальне значення насамперед через те, що вперше після києворуських літописів із системою князівських образів ця пам'ятка витворила постать державного лідера, який репрезентує ідею незалежності України. Головними репрезентантами її є постаті Богдана Хмельницького й Івана Мазепи. Втілена через ці образи ідея незалежності України є логічним продовженням і розвитком ідеї автономності, яка постала у козацьких

літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Проте у своїй генезі вона повертається до глибини і могутності ідеї державної волі часів Київської Русі. У плані творення моделей образів правителів автор «Історії Русів» зробив значний крок уперед, створивши фактично ідейну основу для образів національно-визвольних змагань української нації у нову добу, в ХІХ – ХХ століттях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бердник О. «Історія Русовь» як метатекст : [монографія] / О. Бердник. – Донецьк : Вид-во Донецького національного університету, 2002. – 175 с.
2. Грушевський М. К характеристике взглядов Истории Русовь / Михаил Грушевский // Известия ОРЯС АН. – СПб., 1908. – Т. XIII. – Кн. 1. – С. 396–427.
3. Дзира Я. «Історія Русів» – видатна пам'ятка української історіографії: нові дані про її автора / Ярослав Дзира // Автопортрет нації. – К. : Наукова думка, 1997. – С. 123–132.
4. Історія Русів / [укр. переклад Івана Драча]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 318 с.
5. Костомаров М. Галерея портретів : біографічні нариси / М. Костомаров. – К. : Веселка, 1993. – 323 с.
6. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів / М. Костомаров. – К. : Україна, 1991. – 493 с.
7. Мишанич Я. «Історія Русів» : історіографія, проблематика, поетика / Я. Мишанич. – К. : ТОВ «Обереги», 1999. – 240 с.
8. Мішуков О. В. «Історія Русів» у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях / О. В. Мішуков. – К. : Наукова думка, 1998. – 239 с.
9. Наливайко Д. Козацька християнська республіка / Д. Наливайко. – К. : Дніпро, 1992. – 495 с.
10. Оглоблин О. До питання про автора «Історії Русів» / О. Оглоблин // Київська старовина. – 1997. – № 6. – С. 69–95; 1998. – № 1. – С. 100–132.
11. Франко І. Характеристика руської літератури ХVІ–ХVІІІ століть / Іван Франко // Європейське Відродження та українська література ХІV–ХVІІІ ст. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 342–371.
12. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів [у 50 т.]. – К. : Наукова думка, 1984. – Т. 40. – С. 194–470.
13. Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор Козацької держави / В. Шевчук // Розбудова держави. – 1993. – № 9. – С. 43–50.
14. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / В. Шевчук // Історія Русів. – К. : Радянський письменник, 1991. – С. 5–28.
15. Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література ХVІ–ХVІІІ століть : [у 2 кн.] / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 2. – 726 с.
16. Шевчук В. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой / В. Шевчук. – К. : Либідь, 2006. – 460 с.

Статтю подано до редакції 13.10.2014 р.